

УДК 811.161.2`367`627:398.91(045)
DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.1-1/13>

Паук М. М.

Відокремлений структурний підрозділ «Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж Мукачівського державного університету»

ОБМЕЖУВАЛЬНІ ПРИСЛІВНИКОВІ СИНТАКСЕМИ В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ

Статтю присвячено дослідженню синтаксемних функцій препозитивних форм прислівника в структурі українських прислів'їв. Вибір теми зумовлено тим, що препозитивні компоненти в багатьох прислів'ях відіграють вирішальну роль у наданні їм афористичності й образності. Це відбувається в результаті набуття багатьма препозитивними синтаксемами ознак детермінантів, які обмежують сферу справедливості суджень, виражених предикативною основою. Природа прислів'їв полягає в тому, що вони є засобом відтворення певних узагальнених суджень, вони не пов'язані з процесами позначення конкретних ситуацій реальної дійсності, ситуацій, які мовець безпосередньо спостерігає. Це зумовлює своєрідність семантики їхніх компонентів. У них ідеться не про ті конкретні предмети, що оточують мовця, а про певні абстраговані від мовця предмети і явища. Інакше кажучи, можна говорити про нереферентне прочитання аргументів прислів'їв. Така ж часова непов'язаність із моментом мовлення характеризує й предикати прислів'їв: тут денотати предикатів не лежать на часовій осі, а передають певні узагальнені прояви, абстраговані від реальної дійсності, прояви, які не є прямим відбиттям конкретних ситуацій. Такі предикати можна позначити як предикати класу дій, процесів, станів тощо, ознакою яких є те, що їхні денотати не лежать на часовій осі, а виражають певні узагальнені якості аргументів. Статтю також присвячено цілісному аналізу чотирьох семантичних різновидів правобічних субстанційних компонентів у семантико-синтаксичних позиціях прислівникового об'єкта якісної ознаки, прислівникового об'єкта стану, прислівникового об'єкта якості-відношення, об'єкта стану-відношення відповідно до чотирьох значеннєвих типів прислівникових предикатів. Схарактеризовано лексичну специфіку аналізованих семантичних різновидів прислівникових об'єктних синтаксем. Проаналізовано особливості диференціації об'єктних семантико-синтаксичних позицій на тлі відмінкової системи сучасної української мови. Вивчено знахідний відмінок як центральний відмінок об'єкта, а також досліджено родовий, давальний, орудний, місцевий і називний відмінки в об'єктній функції, встановлено ієрархічні відношення між ними. Виявлено транспозиційні відношення між морфологічними формами в об'єктному значенні. Досліджений матеріал підтвердив теоретичну продуктивність поглядів, що формально односкладні речення із семантико-синтаксичного погляду, за незначними винятками, не є однокомпонентними структурами. У статті зроблено спробу розвинути цю позицію. Відповідно до мети в статті встановлено репертуар препозитивних синтаксем, утворених формами прислівника, визначено реальні й потенційні можливості цих синтаксем до набуття властивостей детермінанта, а також з'ясовано синтаксичні фактори, що перешкоджають цьому процесу.

Ключові слова: синтаксис, семантика, структура українських прислів'їв, детермінанти, прислівник.

Постановка проблеми. Однією з характерних рис прислів'їв виступає їхня парадоксальність [9; 5; 2; 4]. Ця риса властива й українським прислів'ям, вона демонструє приблизно ту ж частотність, яку спостерігаємо в зібраннях російських і білоруських паремій. Можна погодитися з висновком Е. Е. Іванова, що одним із спонукальних факторів появи парадоксу в пареміях є орієнтація на те, щоб «привернути до себе увагу» [4, с. 25]. Але, як засвідчує аналіз українських прислів'їв, не тільки це є причиною парадоксаль-

ності. Парадоксальність насамперед впливає з особливостей семантики прислів'їв, яка полягає в нереферентності паремійних висловів.

Природа прислів'їв полягає в тому, що вони є засобом відтворення певних узагальнених суджень, вони не пов'язані з процесами позначення конкретних ситуацій реальної дійсності, ситуацій, які мовець безпосередньо спостерігає. Це зумовлює своєрідність семантики їхніх компонентів. У них ідеться не про ті конкретні предмети, що оточують мовця, а про певні абстраговані від

мовця предмети і явища. Інакше кажучи, можна говорити про неререферентне прочитання аргументів прислів'їв. Така ж часова непов'язаність із моментом мовлення характеризує й предикати прислів'їв: тут денотати предикатів не лежать на часовій осі, а передають певні узагальнені прояви, абстраговані від реальної дійсності, прояви, які не є прямим відбиттям конкретних ситуацій. Такі предикати можна позначити як предикати класу дій, процесів, станів тощо, ознакою яких є те, що їхні денотати не лежать на часовій осі, а виражають певні узагальнені якості аргументів.

Наслідком такої абстрагованості стає те, що приписувані суб'єктам предикативні ознаки в прислів'ях набувають статусу постійних характеристик для всіх предметів, названих суб'єктом іменем. Це й призводить до появи парадоксальних суджень на рівні предикативної основи прислів'їв. Прикладом можуть бути такі паремії, вміщені у збірник «Українські прислів'я та приказки» (далі – УПП) [6]: *В зимовий холод кожний молод* [6, с. 58]; *Йому й ворона за солов'я стане* [6, с. 62]; *В гостях і жук м'ясо* [6, с. 65]; *У корови молоко на язиці* [6, с. 89]; *Добру людину бджола не кусає* [6, с. 94]. У наведених прислів'ях предикативні основи *кожний молод*, *ворона за солов'я стане*, *жук – м'ясо*, *собака про хату думає*, *молоко на язиці*, *бджола не кусає* зазвичай несуть у собі ознаки невідповідності дійсності: не всі люди є молодими; незрозумілим є ототожнення ворони і солов'я; не відповідає національним традиціям сприйняття жуків як харчових продуктів; дивним є положення, що молоко розміщується на язиці; суперечить нашим знанням про бджіл твердження, що вони не кусають людину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській граматиці об'єкту синтаксему на тлі семантичних типів предикатних компонентів вивчає І. Р. Вихованець [3]. Проблеми граматичної категорії об'єктності (об'єктної синтаксеми) також перебувають у центрі зацікавлення К. Г. Городенської [6], А. П. Загнітка [7], М. Я. Плющ [13], М. В. Мірченка [11], Т. Є. Масицької [9], О. Г. Межова [10], І. А. Пасічник [12] та інших вітчизняних дослідників. Проте системного опису об'єктних синтаксем з опорою на семантичну диференціацію прислівникових предикатів у лінгвоукраїністиці поки що немає. Тому потребує цілісного осмислення та ретельнішого аналізу специфічна семантика та засоби морфологічної експлікації об'єктних компонентів, зумовлених валентним потенціалом прислівникових предикатів.

Постановка завдання. Зазначена вище неререферентність аргументів і позачасовість предикатів зумовлює належність предикативних основ прислів'їв до категоричних загальних суджень, ознакою яких є те, що в них предикатна характеристика приписується кожному предмету класу.

Виклад основного матеріалу. Логічні схеми таких суджень мають вигляд *Усі S є P* або *Жодне S не є P*. У мовній діяльності категоричні загальні судження вживають порівняно рідко, адже зазвичай завжди є винятки, які заперечують категоричності, завжди можна знайти факти, які підтверджують положення, що *Не всі S є P* або *Деякі S не є P*. Наприклад, стверджуючи, що *Усі люди добрі, сміливі, сильні*, ми завжди згадуємо винятки з цього правила; говорячи: *Усі квіти красиві*, можемо пригадати квітку, яка не відповідає цій характеристиці. Є всі підстави констатувати, що для категоричних загальних суджень, зафіксованих у прислів'ях, невідповідність дійсності й пов'язана з цим парадоксальність є радше правилом, аніж винятком.

У процесі створення паремійного вислову відбувається трансформація категоричних загальних суджень у некатегоричні. Це досягається за допомогою низки стратегій побудови прислів'я. Найпоширенішим способом подолання категоричності є введення в прислів'я членів речення, які обмежують умовний простір реалізації судження, що міститься в предикативній основі. Позначимо цей тип обмеження диктальним, оскільки він позначає умовний простір дійсності, у межах якого реалізовано зв'язок суб'єкта та його предикативної ознаки. Наприклад, у наведених вище прислів'ях легко виділяємо ці компоненти: для прислів'я *В зимовий холод кожний молод* умовою реалізації судження *кожний молод* є певна температура (*Тоді, коли зимовий холод, кожний молод*); у прислів'ї *В гостях і жук м'ясо* категоричність основи речення знімається за допомогою обставини місця *в гостях* (*Якщо перебуваси у гостях, то там і жук м'ясо*); у прислів'ї *Добру людину бджола не кусає* функцію зняття категоричності судження *Людину бджола не кусає* виконує означення (*Якщо людина добра, її бджола не кусає*).

У складі диктальних обмежувачів домінують різноманітні за структурою й семантикою члени речення, які в мовознавчій літературі виділено в окремий розряд другорядних членів речення, названих детермінантами [7, с. 77–93; 8, с. 66–77; 1, с. 629]. За допомогою детермінантів відбувається перетворення загальних категоричних суджень, зосереджених у предикативних основах,

у загальні некатегоричні судження, адже детермінанти обмежують рамки справедливості думки, вираженої в предикативній основі. Але не тільки ця роль характеризує детермінанти. Перебуваючи в абсолютній препозиції, детермінантні словоформи актуалізують свої приховані предикатні властивості, пов'язані з позначенням певної ситуації. У наведених прикладах це *зимовий холод, бути в гостях*. У результаті між детермінантом і предикатом основи речення з'являються відношення зумовленості: предикатна ознака, прихована в детермінанті, послідовно виступає передумовою появи предикатної ознаки основи речення: *зимовий холод – молод, бути в гостях – сприймати жука за м'ясо*. Такі поєднання, безумовно, мають ознаки несподіваності, а тому можна зробити висновок, що афористичність паремій значною мірою зумовлена використанням актуалізованих обмежувачів. Ці обмежувачі мають специфічні формальні ознаки, а також досить своєрідні граматичні властивості, пов'язані із синкретизмом граматичних значень, наявністю транспозиційних переходів. Вивчення таких словоформ в аспекті опису їхньої форми й семантики становить науковий інтерес не тільки для пареміології, але й для теорії граматики.

Одним із різновидів обмежувачів є препозитивні синтаксеми, утворені прислівниковими формами, вони в збірці УПП спостерігаються в 36 прислів'ях. Найпоширенішими прислівниковими синтаксемами в складі прислів'їв є синтаксеми, що передають часове значення.

Препозитивні прислівникові синтаксеми з часовим значенням зареєстровано в 32 прислів'ях. У них вони виконують декілька функцій. Найчастіше препозитивні темпоральні синтаксеми позначають часовий проміжок, у межах якого реалізується ситуація, позначена предикативною основою прислів'я. Цей підтип темпоральних синтаксем віднаходимо в 25 прислів'ях. Зі свого боку, тут можемо виокремити темпоральні синтаксеми, які позначають час, спираючись на традиційне розрізнення проміжків доби, року: *Вночі всі коти чорні, а корови сірі* [6, с. 67]; *Вночі панують сови та сичі* [6, с. 67]; *Взимку сонце крізь плач сміється* [6, с. 53]; *Взимку літа не доженеш* [6, с. 71]; *Зимою днина така: сюди тень, туди тень, та й минув день* [6, с. 67]; *Зимою деньок, як комарів носок* [6, с. 67]; *Зимою бійся вовка, а літом – мухи* [6, с. 71]; *Зимою день малий – нитка довга, весною день великий – нитка коротка* [6, с. 98]; *Навесні корець дощу ложку болота дає, восени ложка дощу – корець болота* [6, с. 57]; *Весною*

розумний жениться, а дурна заміж іде, восени дурний жениться, а розумна заміж іде [6, с. 169]; *Весною і в горобця пиво* [6, с. 69]; *Влітку і качка – прачка, а взимку і Тереса не береться* [6, с. 69]; *Влітку і качка – прачка, а взимку і невістка не хоче* [6, с. 69]; *Літом і баба сердита на піч* [6, с. 69]; *Літом і старець каже: «На ката хата, нам і надворі тепло!»* [6, с. 70]; *Літом пролежиши, а зимою з сумою побіжиши* [6, с. 70]; *Літом сякий-такий бур'янець – як хліба буханець* [6, с. 70]; *Восени багач, а навесні прохач* [6, с. 71]; *Восени і курчата курми будуть* [6, с. 71]; *Восени і заєць спасений* [6, с. 71]; *Восени і буряк – м'ясо* [6, с. 71]; *Сьогодні пан, а завтра пропав* [6, с. 68].

Рідше, тільки в трьох прислів'ях, проміжок часу визначає певна подія або ж вікова характеристика суб'єкта: *При нещасті й розумний подурнішає* [6, с. 48]; *При одруженні сім раз подумай, а раз женись* [6, с. 174]; *Замолоду не вчишся – на старість пожалієш* [6, с. 238].

У семи прислів'ях темпоральна синтаксема позначає подію, після якої відбувається позначене предикативною основою: *По ярмарці й русин мудрий* [6, с. 244]; *По ярмарці лихий торг* [6, с. 353]; *По сміху плач часто настає* [6, с. 284]; *По дощі гриби ростуть, а по празнику – поговори* [6, с. 278]; *Після дощу сонце засяє* [6, с. 50]; *По війні відважних багато* [6, с. 366]; *По смерті нема каяття* [6, с. 220].

Майже в усіх прикладах, що виражають судження, препозитивні прислівникові темпоративи є важливими компонентами семантичної структури прислів'я, без яких втрачається осмисленість і образність висловлювання. Пор.: (?) *Всі коти чорні, а корови сірі*; (?) *Панують сови та сичі*; (?) *Сонце крізь плач сміється*; (?) *Літа не доженеш*; (?) *Днина така: сюди тень, туди тень, та й минув день*; (?) *Корець дощу ложку болота дає, ложка дощу – корець болота*; (?) *І в горобця пиво*; (?) *І качка – прачка, а і Тереса не береться*; (?) *І баба сердита на піч*; (?) *І буряк – м'ясо*; (?) *Нема каяття*. Темпоральний компонент демонструє смислову факультативність лише в прислів'ї *При одруженні сім раз подумай, а раз женись*, яке являє собою не судження, а пораду. Семантична облігаторність темпоральних синтаксем зумовлена тим, що вони виконують роль обмежувачів часових рамок дійсності судження. Ці синтаксеми мають усі характерні ознаки детермінантів.

Водночас порівняння темпоральних обмежувачів з іншими різновидами обмежувальних синтаксем показує їхню відмінність. Вона полягає в тому, що обмежувальні синтаксеми переважно виступають

дуплексивами – членами речення, які поєднують в одній формі дві функції, темпоральні ж обмежувачі послідовно виконують одну – детермінантну функцію. Ця особливість стоїть на заваді трансформації прислів'їв з обмежувальними темпоративами в складнопідрядні речення з підрядними умови.

У складі прислів'їв зафіксовано тільки чотири приклади, де препозитивна прислівникова синтаксема функціонує в складі простого речення і не має темпорального значення: *Насильно милим не станеш* [6, с. 164]; *Навздогінці не націлується* [6, с. 166]; *Удвох, кажуть люди, легше плакати неначе* [6, с. 329]; *Двічі молодим не бути* [6, с. 207]. Більшість же прикладів випадає на безсполучникові речення з умовними відношеннями між частинами: *Швидко йти – біду найдеи, помалу йти – біда тебе найде* [6, с. 35]; *Багато диму – мало тепла* [6, с. 56]; *Багато диму – малий вогонь* [6, с. 56]; *Багато грому – мало дощу* [6, с. 57]; *Дешево купити, то себе в дурні пошити* [6, с. 350]. Один приклад має форму складносурядного речення: *Тяжко щастя знайти, а легко його згубити* [6, с. 48].

У прислів'ї *Удвох, кажуть люди, легше плакати неначе* спостерігаємо синтаксему, яку, спираючись на словник Г. О. Золотової [3], позначимо як обмежувальний квантитатив. Про наявність обмежувальних функцій свідчить можливість трансформації прислів'я в складнопідрядне

речення з підрядною частиною умови: *Кажуть люди, легше плакати неначе, якщо плакати удвох*. Прислів'ю *Двічі молодим не бути* така трансформація не властива, що дає підстави характеризувати компонент *двічі* як звичайний квантитатив, який, незважаючи на препозицію, не набуває детермінантної функції.

Висновки і пропозиції. Отже, зону правобічної облігаторної або факультативної об'єктної валентності прислівникових предикатів репрезентують чотири семантичні різновиди залежних компонентів у семантико-синтаксичних функціях прислівникового об'єкта якісної ознаки, прислівникового об'єкта стану, прислівникового об'єкта якості-відношення та об'єкта стану-відношення з виразною семантичною специфікою та спеціальними засобами морфологічної експлікації. Системний аналіз різновидів суб'єктних синтаксем у перспективі дасть змогу цілісно дослідити лівобічний і правобічний валентний ресурс прислівникових предикатів. Аналіз простих речень із препозитивною прислівниковою формою засвідчує, що за допомогою прислівника позначено ситуацію, яка зумовлює неможливість іншої ситуації, названої предикативною основою прислів'я. Позначимо таку синтаксему обмежувальним каузатором, враховуючи тлумачення терміна *каузатор*, наведене Г. О. Золотовою: «Каузатор – компонент зі значенням фактора, що впливає» [3, с. 431].

Список літератури:

1. Грамматика современного русского литературного языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва : Наука, 1970. 767 с.
2. Жусупов А. Е. Парадоксальные пословицы (на материале казахского языка). *International Journal of Russian Studies*. 2012. № 1/2 (July). Pp. 1–6.
3. Золотова Г. А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. Москва : Наука, 2006. 440 с.
4. Иванов Е. Е. Парадоксальные пословицы в русском и белорусском языках. *Вестник Новгородского государственного университета*. 2014. № 77. С. 21–24.
5. Левин Ю. И. Логико-семиотический эксперимент в фольклоре. *Избранные труды. Поэтика. Семиотика*. Москва : Языки русской культуры, 1998. С. 504–519.
6. Українські прислів'я та приказки / упорядкування С. В. Мишанича та М. М. Пазяка. Київ : Дніпро, 1984. 391 с.
7. Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. *Вопросы языкознания*. 1964. № 6. С. 77–93.
8. Шведова Н. Ю. К спорам о детерминантах (обстоятельственная и обстоятельственная детерминация простого предложения). *Филологические науки*. 1973. № 5. С. 66–77.
9. Kuusi M. Concerning Folk Paradoxes. *Mind and Form in Folklore. Selected Essays of Matti Kuusi* / ed. H. Pomaki. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1994. P. 131–141.

Pauk M. M. RESTRICTIVE ADVERBIAL SYNTAXEMES IN UKRAINIAN PROVERBS

The article is devoted to the study of syntactic functions of prepositional forms of an adverb in the structure of Ukrainian proverbs. The choice of theme is due to the fact that prepositional components in many proverbs play a crucial role in giving them aphorisms and imagery. This occurs as a result of the acquisition by many prepositional syntaxes of the features of determinants that limit the scope of validity of judgments expressed on

a predicative basis. The nature of proverbs is that they are a means of reproducing certain generalized judgments, they are not related to the processes of denoting specific situations of reality, situations that the speaker directly observes. This determines the uniqueness of the semantics of their components. They are not about those specific objects that surround the speaker, but about certain objects and phenomena abstracted from the speaker. In other words, we can talk about non-reference reading of the arguments of proverbs. The same temporal disconnection with the moment of speech characterizes the predicates of proverbs: here the denotations of predicates do not lie on the time axis, but convey certain generalized manifestations abstracted from reality, manifestations that are not a direct reflection of specific situations. Such predicates can be designated as predicates of a class of actions, processes, states, etc., the sign of which is that their denotations do not lie on the time axis, but express certain generalized qualities of arguments. The article is also devoted to a holistic analysis of four semantic varieties of right-handed substantial components in the semantic-syntactic positions of the adverbial object of qualitative feature, adverbial object of state, adverbial object of quality-relation, object of state-relation respectively up to four semantic types of adverbial predicates. The lexical specificity of the analyzed semantic varieties of adverbial object syntaxes is characterized. Peculiarities of differentiation of object semantic-syntactic positions against the background of the case system of the modern Ukrainian language are analyzed. The possessive case as the central case of the object is studied, as well as the genitive, dative, instrumental, local and nominal cases in the object function are studied, the hierarchical relations between them are established. Transpositional relations between morphological forms in the object sense are revealed. The researched material confirmed the theoretical productivity of views that formally one-syllable sentences from the semantic-syntactic point of view, with insignificant exceptions, are not one-component structures. The article attempts to develop this point of view. In accordance with the purpose, the article establishes a repertoire of prepositional syntaxes formed by adverb forms, identifies the real and potential possibilities of these syntaxes to acquire the properties of the determinant, and clarifies the syntactic factors that hinder this process.

Key words: *syntax, semantics, structure of Ukrainian proverbs, determinants, adverb.*